

הג'וינט והחינוך האורתודוקסי בווילנה בראשית מלחמת העולם השנייה מפלט זמני

חל

רחוב בוויילנה, לפני המלחמה (ארכיון יד ושם)

ישיבה של ראשי הג'וינט באירופה, פריס, קיץ 1939 (ארכיון יד ושם)

ולמוסדות תורניים אחרים.

מצבם המשתנה של יהודי אירופה אילץ את הג'וינט לנתב את משאביו על פי הצרכים המשתנים וגם לעמוד איתן אל מול סחף הפניות לעזרה, ושאלת "סדרי העדיפויות הלאומיות" כפי שהג'וינט ראה זאת היא שהכריעה. כך ניתן להסביר את המפנה הייעודי שעשתה ועדת הסיוע המרכזית כשהיא בחרה להעביר את מוקד מאמצי הסיוע מאספקת הצרכים הפיזיים השיקומיים ליהודי אירופה לסיוע לשימור הזהות היהודית התרבותית והדתית של יהודים אלו בתחילת שנות ה-20 של המאה ה-20.² וכך עליית הנאצים לשלטון בגרמניה אילצה את הג'וינט בשנות ה-30 לנתב את משאביו לקהילות היהודיות בגרמניה. התוצאה הייתה שהג'וינט הפחית את תקציבי תת-ועדת התרבות וועדת הסיוע המרכזית הפסיקה לתמוך בתלמודי תורה והפנתה את משאביה המוגבלים למוסדות בדרג של תיכון ומעלה.

בעקבות פרוץ מלחמת העולם השנייה, בספטמבר 1939, וחלוקת פולין בין גרמניה הנאצית לברית המועצות הבולשוויקית נסגרו כל מוסדות החינוך היהודיים בשטח הכיבוש הגרמני. מוסדות החינוך היהודיים בשטח הסובייטי היו נתונים אף הם בסכנת סגירה מיידית. באוקטובר נפתח פתח לפתרון אפשרי של המצוקה שנקלעו אליה חלק ממוסדות החינוך. ברית המועצות הודיעה כי תעביר את העיר וילנה ואת האזורים שמסביבה לרפובליקה הליטאית שבה היה ניתן להמשיך את החינוך היהודי באופן רשמי. אל העיר הגיעו אלפי יהודים משטחי הכיבוש הגרמני והסובייטי, ובהם רבים מחברי תנועות הנוער הציוניות ומנהיגים ציוניים. לוויילנה הגיעו בתוך פחות מחצי שנה (גם כשהגבול בין ברית המועצות לליטא כבר היה סגור) כ-15,000 יהודים פליטים, מתוכם גם מעט יותר מ-2,300 תלמידי ישיבות ורבניהן. זאת נוסף על עוד עשרות אלפי זרים לא יהודים שהתיישבו

רווחה זמנית אינה חשובה כמו עזרה ליהודים באירופה לשמר את המוסדות התרבותיים שלהם ואת מסורות הלמדנות והיהדות [...] המצב באירופה היום הוא "להיות או לחדול". אם יהודי אמריקה לא יושיטו להם יד תומכת כדי לשמר את בתי הספר ואת תלמודי התורה שלהם, היהדות באירופה, שתמיד הייתה המעיין הנובע של יהדות העולם, ובכלל זה אמריקה, תיעלם.¹

החינוך היהודי האורתודוקסי במזרח אירופה בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20 ידע תקופות של משבר כלכלי עמוק אשר איים להחריבו. האנטישמיות, המשברים הכלכליים והתרוששותה של הקהילה היהודית לא אפשרו לה לפתח את מוסדות החינוך שלה. בצר להם פנו ראשי המוסדות השונים לעזרת הג'וינט (The American Jewish Joint Distribution Committee).

הג'וינט היה מוכן להרחיב את הגדרת פעילותו בעקבות התנאים החדשים והכיר בכך כי החינוך היהודי הוא אחד מאותם "צרכים קיומיים" של הקהל היהודי. תת-ועדת התרבות (Sub-Committee on Cultural Affairs) לחינוך היהודי שהקים הג'וינט בדצמבר 1921 הופקדה על תחום החינוך הדתי. בראש הוועדה ישב ד"ר סירוס אדלר, וששת חבריה היו נציגי פלגים שונים של החברה היהודית.

אחת מוועדות המשנה של תת-ועדת התרבות הייתה ועדת הסיוע המרכזית (Central Committee for the Relief of Jews Suffering Through the War). ועדה זו אשר ייצגה את קהילת המהגרים היהודים ממזרח אירופה בארה"ב, הופקדה על הקצאת הכספים למוסדות האורתודוקסיים. נציגי ועדת הסיוע המרכזית בתת-ועדת התרבות היו הרב מאיר ברלין (1880-1949), בנו של הנצי"ב מוולוז'ין ומראשי המזרחי, ופיטר ורניק (1865-1936), יליד וילנה ועורך עיתון היידיש החשוב ביותר בארצות הברית המורגן ז'ורנאל, והם שהחליטו שתחום העיסוק העיקרי שלהם בוועדה יהיה הסיוע לישיבות

הצבנו לעצמנו את המטרה לעזור להן, לפחות בעזרת הצלת חייהן, אולם נוכל להשיג מטרה זו רק בעזרת הסתמכות על התמיכה הנדיבה והמסורה שלכם.

זוהי החובה המקודשת, הפטרויטית והאנושית שלנו להציל קרבנות ראשונים אלו של המלחמה מרעב מוחלט.

אנו בטוחים שלאור אופייה של פנייה זו, תגובתכם תהיה נדיבה ומידית.

שלכם,
ס. בקסט
מזכירה.

וכן במכתב הבא:

ההנהלה המרכזית של בית יעקב
27 בדצמבר, 1939.

ועדת החלוקה של הג'וינט האמריקאי,
ניו יורק, ארה"ב.

אדונים נכבדים,

בהתייחס למכתבכם מה-11 לאוגוסט, [שצורף לו צ'ק מס' 2050 על סך \$ 1100 – לטובת רשת בית יעקב עבור הרבעון השלישי של שנת 1939].

אף על פי שלא התחייבתם לחדש מענק זה עבור הרבעון האחרון של שנה זו ואף על פי שההרס של מוסדות בית יעקב שלנו בפולין על ידי ההסתערות של הנאצים ועל ידי הברבריות הבולשוויקית יכול ליצור אצלכם את הרושם שלא נזדקק עוד לעוד עזרה נוספת לצורך עבודתנו במהלך שנה זו, אנו חשים זאת לחובה לבקש ברצינות לפחות את החידוש של המענק הרבעוני.

אתם עשויים להיות מודעים לכך שאלפים מאחינו ומאחיותינו בפולין ברחו לליטא, לטווייה ורומניה, וביניהם ניתן למצוא רבים מבין המורים והתלמידים של רשת בית יעקב. כתוצאה מכך, הוקם באופן מידי מרכז של בית יעקב בוויילנה, ואנו מנסים להחליף את המוסדות ההרוסים של רשת בית יעקב הפולנית (לדוגמה, הסמינר בקרקוב) במוסדות חדשים בליטא וברומניה. שלחנו לוויילנה מענק ראשוני מהאמצעים העומדים לרשותנו, ונשמח אם יהיה באפשרותכם להמשיך בעבודה זו של החייאה מחדש באופן היעיל ביותר.⁸

חלוקת מזון ע"י הג'וינט בפולין, 1940 (ארכיון יד ושם)

בעיר בחודשים הראשונים של המלחמה. פרט לבני הישיבות הגיעו לוויילנה גם פליטות רשת בית יעקב, תלמידות ומורות; עם הכיבוש הגרמני קיבלו עליהן רשתות החינוך של בית יעקב להרחיב את תחום פעילותן להברחה ולסיוע לפליטות ולהעקת מוסדות הלימוד מזרחה. הדבר בא לידי ביטוי בתכתובות האלה:

פניית החירום של בתי הספר
של רשת בית יעקב בפולין
בית קרדיגן
לונדון.

15 בנובמבר, 1939.

י. גולוב.

שדרות מדיסון 1939,
ניו יורק, ארצות הברית.
מר גולוב הנכבד,

בית יעקב הוא ארגון הסעד היהודי היחיד בארצות מזרח אירופה, שמגן על הבנות היהודיות בין הגילאים 16-18, ונותן להן חינוך יהודי והכשרה מקצועית כבסיס לקריירה מובטחת. בפולין היה ארגון זה אחראי לאחזקה של 30,000 בנות יהודיות עניות, שרבות מביניהן היו יתומות. כעת, לאחר חורבנה של פולין, ריכזנו את כל המאמצים שלנו מתוך מגמה להציל קרבנות אומללים וחפים מפשע אלו של רשע אנושי, ואכן הצלחנו, בעזרת מה שנראה בעינינו כנס, לעזור לאחוז ניכר מבנות אלו לברוח לרומניה, ליטא, לטווייה והונגריה.

יד ושם)

יד ושם)

תלמידות ומורות בבית הספר 'בית יעקב'
בקובנה (ארכיון יד ושם)

בליטא ובסלובקיה (אולם הוא לא הועבר, לטענת הכותבים, ויועבר כאשר תימצא הדרך הטובה ביותר להעביר את הכספים למוסדות המתאימים). מהתכתובות עד כה אפשר ללמוד רק כי הג'וינט היה מודע לניסיון לשקם ולהציל את מוסדות בית יעקב בוויילנה על תלמידותיהם ומורותיהם וכי לשם כך אף נתן את תמיכתו בהקצאת מימון. אין בידנו ידיעות או מסמכים המעידים על פתיחתם של מוסדות בית יעקב בוויילנה. הסבירות שמוסדות חינוך רשמיים של בית יעקב נפתחו מחדש בליטא בזמן הקצר עד כיבושה על ידי המשטר הסובייטי נמוכה מאוד. גם אם הם הוקמו, הם לא השתרשו במקום שכן עם הכיבוש הסובייטי של ליטא, ביוני 1940, נסתם עליהם הגולל מכיוון שהסובייטים אסרו על השימוש בשפה העברית ועל לימודים עבריים או יהודיים. לקראת שנת הלימודים החדשה 1941-1940 הוחרף עוד יותר המצב, התלמידים היהודיים פוזרו בין בתי הספר, והחינוך שניתן להם היה יידישיסטי-סובייטי. על כך כתבה בזיכרונותיה גיטה לנגלבן-קליבנסקי:

בשנת 15 ביוני 1940, נכנס הצבא הרוסי לליטא [...] הכל השתנה במהירות רבה. אחת המטרות הראשונות של השלטון החדש הייתה פגיעה בלאומיות היהודית. משרד החינוך נצטווה ליישם מדיניות זו בבתי הספר העבריים. נאסר בהם השימוש בשפה העברית בהוראת המקצועות הטכניים, והיא הוחלפה בשפה היידיש. נציגי השלטון הסובייטי אף נכנסו לבתי הספר והחרימו את כל הספרים בעברית. בגימנסיה שלנו הועברו

תשובה למכתב זה התקבלה בינואר, ובה נכתב כי הוועדה לענייני תרבות יודעת כי מוסדות בית יעקב בפולין נהרסו או פוזרו ושתלמידותיהם ומוריהם מפוזרים כעת בכמה ארצות – ליטא, לטווייה, רומניה, הונגריה וכו' – וכי לצורך זה הקצתה סכום של 700 דולרים למשרדה באירופה לצורך חלוקה בין מוסדות בית יעקב בארצות אלו.⁴ עוד מכתב המתאר את הניסיון להעתיק ולשקם את מוסדות החינוך מפולין נכתב ב-14 בפברואר 1940. שם מתאר הכותב מהוועד המרכזי של "חורב" בוויילנה את מצבם של בתי הספר הדתיים השוכנים במחוז וילנה:

מחוז זה היה ידוע תמיד כאזור עני ביותר, ומפאת פעולות הלחימה והעברת מחוז זה מממשלה אחת לאחרת, המצב החמיר אף יותר, ואין עוד כל סיכוי שהמוני היהודים יוכלו להחזיק את בתי הספר באמצעים העומדים לרשותם, מכיוון שאמצעים אלו נפגעו. הוועד המרכזי שלנו נקרא להחזיק את בתי הספר הללו.

עלינו להציל מחורבן גמור את המוסדות הבאים: הסמינר למורים דתיים, ששכן עד פרוץ המלחמה בגרודנו, ו-סמינר בית יעקב, ששכן בקראקוב. מוסדות אלו צריכים לעבור ארגון מחדש ולהיפתח בוויילנה.

לכן אנו מבקשים מה-J.D.C. להתחשב בצרכים של הוועד המרכזי שלנו לבתי הספר ולסייע לנו במתן מענק כספי ראוי שיאפשר לנו להמשיך בעבודת החינוך הדתי שלנו.⁵

תתועדת התרבות של הג'וינט הגיבה למכתב זה כחודש לאחר מכן, ובמכתבה ציינה כי הוועדה מודעת "למצב של המוסדות הרבים שקודם לכן שכנו בשטח הכבוש של פולין, שכעת נמצאים באזור וילנה, וגם למצבם של המוסדות שהיו חלק ממערכת החינוך היהודית הרגילה באזור זה" וכי המשרד האירופי של הארגון "קשוב מאוד לצרכים של מוסדות אלו ועושה כל שביכולתו לעזור למוסדות אלו".⁶

במכתב נוסף מתתועדת התרבות אשר נשלח לר' יעקב רוזנהיים מהנהלה המרכזית של בית יעקב בלונדון ב-22 ביולי 1940, נכתב כי הוקצה סכום כסף של מאתיים וחמישים דולרים לרשת בתי הספר של בית יעקב בהונגריה, ברומניה,

מעון לפליטים של הגוינט בשנחאי (ארכיון יד ושם)

Report of the Central Committee for the Relief of the Jews Suffering Through the War, New York, 1923, statement of Leon Kamaiky Shulamit Berger, "Organizational History, 1919-1950", in <http://libfindaids.yu.edu:8082/xtf/view?docId=ead/crc19/crc19.xml;query=&brand=default>

ההנהלה המרכזית של בית יעקב, לוועדת החלוקה של הגוינט האמריקני, ניו יורק, ארצות הברית (27 בדצמבר 1939), ארכיון הגוינט, ניו יורק AR 1933/44#829.
הנריאטה ק' בוכמן למר [ר'] יעקב רוזנהיים, ההנהלה המרכזית של בית יעקב, לונדון, אנגליה (15 בינואר 1940), שם.
יוסף שוב, מחובר ל- JDC (14 בפברואר 1940), שם.
הנריאטה ק' בוכמן, מזכירה, תת-ועדת התרבות (7 במרץ 1940), שם.

גיטה לנגלברן-קליבנסקי, מרכזני צפון: מלחמת הישרדות של צעירה יהודייה מליטא על גדות אוקיינוס הקרח הצפוני, עורך: בן-ציון קליבנסקי, אלקנה תשע"ג, עמ' 48, 50. על הסובייטיזציה של מערכת החינוך ראו י' ארד, תולדות השואה ברית-המועצות והשטחים המסופחים, כרך ראשון, ירושלים תשס"ד, עמ' 122-123.
במחקרו של אפרים זורף על ועד ההצלה יש שתי התייחסויות להנהלות או לתלמידות של בית יעקב שמילטו את עצמן מפולין לליטא ומשם לקובה ולשנחאי: נציגה של מורות בית יעקב הייתה חברה בוועדת תלמידי הישיבות שייצגה את כל המוסדות שהגיעו לפן ושקבעה מי מתלמידי הישיבות שברחו מפולין לליטא ונשארו בליטא יקבלו היתרי כניסה לשנחאי. (הוועדה פעלה באביב 1941). כמו כן, על פי הוראה של הרב אברהם קלמנוביץ, מראשי ועד ההצלה בניו יורק, הועברו מאתיים דולרים אמריקניים לתלמידות בית יעקב בשנחאי (22 בינואר 1942). Efraim Zuroff, *The Response of Orthodox Jewry in the United States: The Activities of the Vaad Ha-Hatzala Rescue Committee, 1939-1945*, New York, 2000, pp. 168, 212.

הספרים למרתף וננעלו על מנעול ובריה. חותמת שעווה הבטיחה שלא יוצאו משם בלא רשות. [...] לקראת שנת הלימודים החדשה 1940-1941 כבר נקט השלטון הסובייטי מהלכים ארגוניים נמרצים ביותר למימוש האידיאולוגיה שלו. מסגרות הלימוד הישנות פורקו והתלמידים פוזרו בין בתי הספר למיניהם. מהגימנסיה שלנו הועברו חניכים רבים אל הגימנסיה הריאלית או אל בית הספר היודי.⁷ חלק מתלמידות בית יעקב שהגיעו מפולין לליטא הצליחו לצאת מברית המועצות לפן בתקופה הסובייטית, כמו תלמידי ישיבת מיר ופליטים יהודים פולנים אחרים.⁸

המצב הייחודי בוויילנה, שסופחה במפתיע לליטא החופשית בראשית המלחמה, הוא שאפשר את התכנון לשיקומם של מוסדות חינוך יהודיים שפעלו בפולין בין המלחמות. הפרק ההיסטורי הקצר הזה הסתיים עם הכיבוש הסובייטי של ליטא, שאף הוא היה קצר מועד. בשבוע האחרון של יוני 1941, כשנה לאחר הכיבוש הסובייטי, נכנסו הגרמנים לליטא, בראשית מבצע ברברוסה. הרוב המוחלט של הפליטים והפליטות מפולין שלא גורשו לסיביר בימי השלטון הסובייטי או לא הספיקו לצאת מתחומי ברית המועצות נרצחו בבורות הירי או נספו בשלושת הגטאות שהוקמו במדינה או במחנות עבודה.